

(Ялта)

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОРІВНЯНЬ З ОРУДНИМ ВІДМІНКОМ

Стаття присвячена розгляду синтаксичних порівнянь з імпліцитним показником компаративності. З'ясовані критерії розмежування орудного порівняння та орудного перетворення; визначені найуживаніші семантичні групи та синтаксичні функції порівняльних конструкцій у поетичному тексті.

Ключові слова: орудний порівняння, орудний перетворення, імпліцитний показник, семантична група, синтаксична функція.

The article is devoted to the analysis of comparative turn with the implicit reading of comparison. The serious consideration was paid to the distinction criteria of the transformational instrumental case and relative instrumental case. The syntactic features of the comparative phrases were investigated in the work.

Key words: relative instrumental case, transformational instrumental case, implicit reading of comparison, semantic group, syntactic function.

У полі компаративності поряд з ядерними конструкціями – складними порівняльними реченнями і сполучниковими порівняльними зворотами – присутній значний масив одиниць, які виражають порівняння і які у лінгвістичній літературі інтерпретують неоднозначно. Серед них розглядають засоби, що передають порівняння за допомогою окремих мовних маркерів (так звані словотвірні порівняння) й конструкції з імпліцитним показником порівняння (синтаксичні порівняння).

Серед числа конструкцій з імпліцитним показником (прислівники з конфіксами по-... -ськи (-цьки), – ому, генитивні порівняльні конструкції, прикладкові сполуки, структури зі словами релятивної семантики) в українському поетичному мовленні значне місце посідають порівняння з орудним відмінком.

Мета статті – проаналізувати регулярні типи порівняльних структур з орудним відмінком на предмет семантичних груп та їхньої синтаксичної ролі в межах простого речення. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) визначити критерії диференціації орудного порівняння та орудного перетворення; 2) класифікувати семантичні типи порівнянь за предметом та образом порівняльної конструкції; 3) з'ясувати типові синтаксичні функції, у яких мовці реалізують порівняння з орудним відмінком.

Визначальною рисою порівняльних конструкцій з імпліцитним показником є контамінація образу й показника порівняльних відношень в одній лексемі: образ виражений лексичним значенням слова, а показник – граматичним (формою орудного відмінка): яблуком стиглим з сусідського саду сонце котилось ген-ген за леваду (Ю. Заруцький), коли дощем вино червоне ллється (Ю. Заруцький). Такі порівняльні звороти були об'єктом дослідження у працях Ф. Буслаєва, О. Потебні, І. Кучеренка, Л. Чуїч, Л. Голоух, К. Ходової, М. Палевської, А. Панфілова, М. Черемисіної, О. Барменкової, Н. Шаповалової, Л. Прокопчук та інших лінгвістів.

Орудний порівняння вчені зазвичай відносять до периферійних засобів вираження порівняльної семантики і наголошують на його синонімії зі сполучниковими конструкціями (рудіє вовною звіря пожежі (В. Виноградов) і звіря пожежі рудіє, наче вовна, їжаком котився світ (І. Малкович) і світ котився, як їжак), окрім випадків, коли в межах образу порівняння завершилась адвербіалізація іменника, і конструкція з ним втрачає семантичні зв'язки з порівняльним зворотом: йти гуськом та йти, як гусьок [В. Кононенко 3, с. 46].

Відтінок перетворення, властивий окремим порівняльним конструкціям з орудним відмінком, до сьогодні однозначно не кваліфікований. В одних дослідженнях його розглядають як периферійний елемент орудного порівняння зокрема і категорії порівняння загалом [3, с. 48], в інших аналізують як самостійну компаративну конструкцію, близьку до метафори [1, с. 5–32].

Н. Арутюнова підкреслює зв'язок орудного перетворення з метафорою і услід за В. Виноградовим називає конструкції з ним метаморфозою. Для цього вона використовує такі аргументи В. Виноградова: „В метафорі немає жодного відтінку думки про перетворення предмета. Навпаки, „двоплановість”, усвідомлення лише словесного прирівнювання одного предмета до іншого – невід'ємна приналежність метафори. Внаслідок цього варто відокремлювати від метафор та власне порівнянь той придієслівний орудний відмінок, який є семантичним приростом до предиката (з його об'єктами), засобом його оживлення, розкриття його образного фону” [1, с. 7].

У ряді лінгвістичних праць орудний перетворення ототожнюють з орудним порівнянням [5; 8]. Подібне ототожнення, очевидно, пов'язане з генетичною спорідненістю цих форм.

Конструкції з орудним порівнянням мають глибоке етимологічне коріння і співвідносні з міфологічними уявленнями наших пращурів про людину як частину духовно живого світу, що отримало відображення у мові. Проте орудний порівняння все ж є вторинним відносно орудного перетворення [10, с. 33].

Процес переходу орудного перетворення в орудний порівняння був розпочатий вживанням конструкцій з іменами в орудному відмінку, які позначали „перевтілення” в межах назв людина – тварина – птах – предмет. М. Плющ з цього приводу зауважує: „На відміну від орудного перетворення, засобом орудного порівняння образно виражена якісна характеристика дії: дію або процес характеризують через порівняння однієї істоти або предмета з іншим предметом чи істотою завдяки вияву їх типових властивостей” [6, с. 31]. Наприклад, порівняння імена осипаються звичайнісіньким цвітом вишні (Б. Матіяш) функціонує у такому семантичному поєднанні, як імена осипаються + це нагадує осипання цвіту вишні; або налипає лахміттям зимовий протяг (В. Виноградов) – протяг налипає + це нагадує налипання лахміття тощо.

Семантична різниця між орудним перетворення і орудним порівнянням полягає у такому.

У прикладах орудного перетворення предмет, що діє, осмислений як єдиний, який утворився з суб'єкта дії і тварини. Так, Н. Шаповалова зазначає, що використовуючи порівняння пролетів птахом, прослизнув вужем, кряче вороном, ми співвідносимо зміст конструкції з утвореннями: пролетів, як птах, прослизнув, як вуж, кряче, як ворон, але при цьому образно показуємо, що він начебто перевтілюється в об'єкт [10, с. 35].

В орудному порівнянні предмет і образ усвідомлені вже окремо. Ця семантична особливість орудного порівняння закономірно спричинила витіснення його порівняльними підрядними реченнями, де дистанцію між суб'єктом і порівнюваним з ним предметом розуміємо досить чітко:

їх порівнюють один з одним (з іншими) за допомогою порівняльного сполучника і сприймають розмежовано.

Особливо яскраво відтінок уподібнення виявлений в конструкціях, де предметом порівняння є людина, а образом виступають звірі, птахи, рослини, явища природи, конкретні предмети, абстрактні поняття з загальновідомими ознаками та властивостями: упаду я зорею, мій вічний народе, на трагічний і довгий Чумацький твій шлях (В. Симоненко); отут я стану деревом зимовим (Л. Костенко).

Звичайно, в сучасній українській мові орудний перетворення та орудний порівняння не взаємозамінні, бо останній не означає буквального перетворення, а лише виявляє його відтінок. Подібне твердження висловлює В. Кононенко: „Відтінок перетворення, властивий орудному порівняння, не дає прав ототожнювати його з орудним перетворення. Наприклад, у реченні Може, ми квітками, може, васильками станем, я і ти (В. Сосюра) йдеться про буквально перетворення. Такий орудний не допускає заміни порівняльним зворотом. При переробленні тексту (станем, як квітки, як васильки) з'являється інше значення” [3, с. 25].

Наголошуючи на значній подібності орудного перетворення й орудного порівняння, дослідники однак не пропонують чітких критеріїв їхнього розмежування. О. Марчук звернула увагу, що орудний перетворення залежить від дієслів руху (вилетить, повзли, котилась) або відтворення криків тварин (блеяв, іржав). Автор наголошує, що цими двома групами дієслів фактично й обмежена реалізація орудного перетворення [4, с. 142]. Проте, на нашу думку, є ще один вагомий фактор розрізнення аналізованих одиниць. Загальновідомо, що у сполучникових порівняльних зворотах дієслово, яке використано в основі порівняльної конструкції, для образу реалізує пряме значення, а для предмета – переносне. Наприклад, у звороті пам'ять, як останній солдат, не кидає зброю (В. Герасим'юк) дієслово кидає є прямим для образу солдат і переносним для предмета пам'ять. З огляду на цю закономірність орудний порівняння становить цілком відмінний блок. Його структура зумовлює використання прямого значення дієслова для обох компонентів порівняльної конструкції. У порівнянні коли дощем вино червоне ллється (Ю. Заруцький) дієслово-основа ллється притаманне для обох видів рідини: і для дощу, і для вина. У конструкції висить мостом розлогий райдуги вітраж (В. Виноградов) пряме значення дієслова висіти „не маючи опори знизу, триматися на чому-небудь або бути прикріпленим до чогось, зачепленим за щось” [2, с. 151] корелює з суб'єктами дії мостом і райдугою. Для орудного перетворення дієслово основи порівняння виконує розрізняльну функцію значень аналогічно до сполучникових конструкцій: їжаком котився світ (І. Малкович) – їжак має здатність котитися, а світ – ні; імена осипаються звичайнісіньким цвітом вишні (Б. Матіяш) – цвіт може осипатися, а імена – ні тощо.

Отже, якщо у звороті з орудним відмінком простежуємо прямі дієслівні значення, характерні для предмета і образу порівняння, то визначаємо його як орудний порівняння, якщо – прямі і переносні, відносимо до орудного перетворення. У сучасному поетичному тексті зафіксовано обидва різновиди орудних порівнянь:

1) орудний перетворення (64 %): налипає лахміттям зимовий протяг (В. Виноградов), височіє мінаретом зболіла ніч (В. Стус), коханий вітром з неї здер пелену ночі (Ю. Заруцький), цигарки дим котом сповзає м'яко (В. Виноградов), а в смітнику – любов жевріє всепоглинаючим вогнем (О. Германова);

2) орудний порівняння (36 %): тріпочуть хоругви живими рибинами (В. Виноградов), він [поет] іде дзвонарем у ніч (О. Булига), щоб краплі поту квітками конвалій на тілі затремтіли (В. Виноградов).

Поділяючи думки сучасних учених (М. Плющ, М. Черемисіної) щодо виділення орудного порівняння в окремий функціональний різновид орудного відмінка, ми розглядаємо його як такий, що генетично пов'язаний із орудним перетворення і семантично зближений з орудним способом дії.

У зв'язку з тим, що орудний порівняння виник на основі орудного перетворення, то група слів, здатних виступати у формі орудного порівняння, була семантично обмеженою. Орудний порівняння поєднували з іменниками певного лексичного значення. В утворенні орудного порівняння Л. Прокопчук виділила шість тематичних груп слів, до яких зарахувала назви тварин, птахів, рослин, конкретних предметів, комах та міфологічних істот [7, с. 140–141].

У сучасному українському поетичному тексті було спостережено такі семантичні групи орудного образу порівняння:

- зоонімічні конструкції (23 %): гори – лягають під ноги котами (В. Виноградов), в щільник чуттів і розуму зоря бджолою залітає (Є. Гуцало);
- конструкції з образами порівняння – назвами рослин (18 %): імена осипаються звичайнісіньким цвітом вишні (Б. Матіяш), очі милої квітнуть волошками (Б. Нечерда);
- структури з образами – абстрактними назвами (9 %): бузок туману згадкою пливкою приліг до ніг в незмовленій журбі (О. Герман), повертаючи привидом твір (В. Виноградов);
- компаративами з назвами конкретних предметів (32 %): кинь сум у смітник порожньою тарою (В. Виноградов), самотність аркою провисла (В. Стус), забутим ранком човном безвесельним замріявся світ (В. Стус);
- порівняння з образами – назвами матеріалу, речовини (5 %): його голос картавим воском на підлогу зі свічки вилився (О. Лещенко) рудіє вовною звіря пожежі (В. Виноградов);
- структури з образами – назвами явищ природи (9 %): а в смітнику – любов жевріє всепоглинаючим вогнем (О. Германова), коли дощем вино червоне ллється (Ю. Заруцький), вітром з неї здер пелену ночі (Ю. Заруцький);
- звороти з компаратором – назвою людини (3 %): він (поет) іде дзвонарем у ніч (О. Булига), догожею блукає молодницею круг мене смерть (В. Стус).

Зауважимо, що орудний порівняння, виражений іменниками-назвами конкретних предметів, за частотністю вживання помітно домінує (32 %) над іменниками іншої семантики.

Інший лексико-семантичний розподіл за частотністю вживання спостерігаємо серед предметів порівняння орудних конструкцій. До них належать:

- абстрактні назви (39 %): негатив твоїх очей блискавицею проймає (О. Германова), повертаючи привидом твір (В. Виноградов), ескізи на нічному небі зірками падають до ніг (О. Германова), самотність аркою провисла (В. Стус) тощо;
- назви явищ природи (21 %): бузок туману згадкою пливкою приліг до ніг в незмовленій журбі (О. Герман), налипає лахміттям зимовий протяг (В. Виноградов);

– назви людини (21 %): соколом, стрімом, широкими ріками ми залишали цей день (Ю. Заруцький), а ти білів трикутником надії, корабликом, загубленим між хвиль (В. Стус), комахою я розчинявся в ньому (В. Виноградов);

– назви рідин (11 %): щоб краплі поту квітками конвалій на тілі затремтіли (В. Виноградов), цигарки дим котом сповзає м'яко [(В. Виноградов);

– назви конкретних предметів (7 %): висить мостом розлогий райдуги вітраж (В. Виноградов), тріпочуть хоругви живими рибинами (В. Виноградов).

Отже, можна пересвідчитись у тому, що відтоді як сформувався орудний порівняння, об'єкти зіставлення значно розширилися – від позначення особи людини до абстрактних назв та явищ природи.

Структуру орудного порівняння розглядаємо за параметрами поширеності / непоширеності й порядку розташування складників конструкції. Звороти з орудним відмінком порівняння можуть бути поширеними як узгодженими, так і неузгодженими означеннями: кинь сум у смітник порожньою тарою (В. Виноградов), щоб краплі поту квітами конвалій на тілі затремтіли (В. Виноградов), проте виявлено, що здебільшого (60 %) у таких зворотах вживають непоширені, поодинокі образи порівняння.

Порівняно зі сполучниковими конструкціями орудний порівняння завжди виступає зворотом (і ніколи – реченням), що забезпечує розробку послідовної, несуперечливої теорії розвитку цієї структури.

Серед ускладнень найтипівішими є ускладнення однорідними образами-додатками та однорідними і неоднорідними означеннями: соколом, стрімом, широкими ріками ми залишали цей день (Ю. Заруцький), різдвяною казкою, прудкою вивіркою, мрією незбагненною, квіткою-горцивітом прийде до тебе щастя (Ю. Заруцький).

Порядок розташування компонентів орудної порівняльної конструкції є вільним: іменник-образ порівняння може перебувати як у препозиції, так і в постпозиції щодо дієслова – основи порівняльної конструкції (на траві перлами роси (I) зоря (S) упала (B) (В. Сосюра), сніг (S) лягав (B) пелюстками вишень (I) (Є. Маланюк), де S (subject) – предмет порівняння, I (image) – образ порівняння, B (base) – основа порівняльної конструкції. В. Харцієв зауважує: „Якщо образ постпозитивний, то він в основному є допоміжним і носить характер узагальнення. Якщо образ препозитивний, то часто має характер безпосереднього сприймання окремого випадку” [9, с. 389].

Л. Прокопчук ретельно проаналізувала лексико-семантичні групи дієслів, при яких переважно вживають орудний порівняння і дійшла висновку про здатність до вживання з орудним відмінком дієслів абсолютної семантики (летіти, ходити, бігати, кричати тощо), на відміну від релятивної (здається, ставати), а також про перетворення відповідних конструкцій у фразеологізми або адвербіалізовані придієслівні відмінкові форми під час вживання дієслів з конотативною семантикою (ходив півником, летіти стрілою) [7, с. 142–147].

У роботі виявлено дві основні групи дієслів з орудним порівняння, які виражають:

1) рух, переміщення в просторі (58 %): важким хрестом впаду на плечі (О. Германова), яблуком стиглим з сусідського саду сонце котилось ген-ген за леваду (В. Виноградов), кинь сум у смітник порожньою тарою (В. Виноградов), я полечу стрілою до днів, яких немає (О. Германова);

2) стан (42 %): і височіє мінаретом зболіла ніч (В. Стус), рудіє вовною звіря пожежі (В. Виноградов), висить мостом розлогий райдуги вітраж (В. Виноградов), сонце в небі здається, либонь, бараболею (Є. Гуцало) тощо.

Основу порівняння у наведених конструкціях становить динамічна ознака, виражена дієсловом, натомість орудних приіменних зворотів (дим коромислом, хвіст бубликом) у вибірці не зафіксовано.

Отже, зворот з орудним відмінком як репрезентант порівняння з імпліцитним показником займає одне з ключових місць серед образних засобів українського поетичного тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Нина Давидовна Арутюнова // Теория метафоры / [общ. ред. Арутюновой Н. Д. и Журиной М. А.]. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Кононенко В. И. Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке / Виталий Иванович Кононенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 143 с.
4. Марчук О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Олена Іванівна Марчук. – Одеса, 2002. – 229 с.
5. Палевская М. Ф. Творительный сравнения / М. Ф. Палевская // Учен. зап. Кишинёв. ун-та. Т. 61. – Кишинёв, 1958. – С. 23–33.
6. Плющ М. Я. Орудний порівняння в українській мові / Марія Яківна Плющ // Українська мова і література в школі – 1977. – № 4. – С. 29–37.
7. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Прокопчук Леся Василівна. – Вінниця, 2000. – 197 с.
8. Черемисина М. И. Творительный падеж как средство формирования образа / М. И. Черемисина // Грамматика русского языка: сборник. – Вып. 1. – Иркутск, 1972. – С. 72–92.
9. Харциев В. Элементарные формы поэзии / В. Харциев // Вопросы теории и психологии творчества. [Изд. 2-е]. – 1911. – Т.1. – С. 386–341.
10. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Наталя Петрівна Шаповалова. – Донецьк, 1998. – 180 с.